

AZ ÓSMAGYAR KOR MAGYAR NYELVE TÖRTÉNETÉNEK KUTATÁSÁRÓL¹

ON INVESTIGATIONS INTO THE HISTORY OF THE HUNGARIAN LANGUAGE OF THE ANCIENT HUNGARIAN PERIOD

Kiss Jenő

az MTA rendes tagja, professor emeritus

Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet Magyar Nyelvtörténeti,
Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék
kisiraba@gmail.com

ÖSSZEFOGLALÁS

A szerző röviden összefoglalja, miért olyan fontos az ősmagyar kor kutatása szempontjából a finnugor lexikai örökség és az ótörök szókészlet hatása ismerete, s hogy miért van a jelenlegi kutatás kedvező helyzetben. Jelenleg mind finnugor, mind pedig turkológiai oldalról korszerű etimológiai szótárak, illetve munkák állnak rendelkezésre, így Róna-Tas András és Berta Árpád kétkötetes nagy szintézise (2011) és Honti László etimológiai állásfoglalása (2017) a két szerző munkájáról.

ABSTRACT

The author overviews briefly why from the perspective of investigations into the ancient Hungarian period it is so important to know the impact of the Finno-Ugric heritage and the old Turkic lexical influence, and why the situation of current research is advantageous. Today there are both from the Finno-Ugric and the Turkic languages modern etymological dictionaries and further works at our disposal, and among them, the monumental two-volume synthesis by András Róna-Tas and Árpád Berta (2011) as well as László Honti's etymological evaluation of the latter.

Kulcsszavak: magyar nyelvtörténet, ősmagyar kor, finnugor lexikai örökség, ótörök jövevény-szavak

Keywords: history of Hungarian language, ancient Hungarian period, Finno-Ugric lexical heritage, old Turkic loan words

¹ A jelen írás Honti László *A magyar és a nyugati ótörök szókészlet kapcsolatairól* (2017) című kötete bemutatóján elhangzott szöveg szerkesztett változata.

1. A magyar nyelv történetének kérdésekkel teli, több tekintetben is titokzatos – mert nyelvemlékek nélküli s a magyarság őstörténetébe vágó – világa az ősmagyar kor. A magyar nyelvtörténet leghosszabb korszaka ez. Végét évszámra pontosan tudjuk (895-ig, tehát a honfoglalásig tart). Kezdeté azonban az idők homályába vész, ezért idejét tekintve föltételezésekre vagyunk utalva. A legújabb hipotézis, Róna-Tas András érvekkel valószínűsített véleménye szerint az ugor közösség felbomlásának ideje Kr. e. 2000 körülre tehető. A magyar nyelv az ettől a közösségtől elszakadó, ebből kiváló, a leendő magyar csoportban alakult ki. Úgy, hogy legközelebbi nyelvrokonaitól, az obi-ugorságtól elválva, vele való kapcsolat nélkül maradván nyelve is elkülönült tőle. Hogy mennyi időt vett igénybe a nyelvi önállósulás, nem tudjuk pontosan. Ha, mondjuk ötszáz évvel, tehát bőkezűen számolunk, akkor ma a rokon nyelvektől is világosan elkülönülő önálló idiómáról, „a” magyar nyelvről Róna-Tas említett hipotézise alapján hozzávetőlegesen legalább három és fél ezer év óta beszélhetünk. Érdekességként említem: az évszázadokon át ismeretlen eredetűként számon tartott s legismertebb magyar lexikai archaizmusnak, a Halotti beszédbeli 'ysa' szónak eddig titkos eredetéről föllebbent a fátyol: a rejtelmes szó ugyanis ugor eredetű, ahogy É. Kiss Katalin és Honti László egymástól függetlenül megállapította, Honti pedig a finnugor háttér részletes kifejtésével perrendszerűen igazolta is.

Amit ennek a mintegy három és fél ezer éves nyelvtörténeti kornak a magyar nyelvről elsősorban tudhatunk, azt egyrészt és mindenekelőtt a finnugor összehasonlító nyelvtudomány eredményeinek (elsősorban szókészleti és morfológiai rekonstrukcióinak), másrészt pedig a magyarba került jövevényszavak vizsgálatának köszönhetően tudjuk. Mivel a magyar nyelv rokonsága körül napjainkban is merülnek föl kérdések – igaz, nem az összehasonlító nyelvtudomány művelőinek, illetőleg a nyelvészeknek a körében –, s mivel olykor az Akadémia is méltatlanul célkeresztbe kerül, szükségesnek látszik leszögeznünk: a magyar nyelv tudományosan, azaz a történeti összehasonlító nyelvtudomány szigorú módszerével, nemzetközi standardjainak megfelelően kellőképp bizonyítottan a finnugor nyelvekkel rokon. Azonban amikor nyelvrokonságról beszélünk, akkor értelemszerűen nyelvi, nem pedig vérségi rokonságra gondolunk. A kettő összekeveréséből parttalan viták születnek. Ha a kettőt nem tévesztené senki szem elől, akkor számos értelmetlen vitának vehetnénk elejét. Egy a közelmúltban ismertté vált DNS-vizsgálat például nagyszerű perspektívát nyitott az Árpád-korra vonatkozóan is a genetikai összefüggések kutatásában. Csak hogy a csontok vizsgálatával nem lehet megállapítani sem azt, hogy mi volt az anyanyelve az elhunytak, sem azt, milyen nyelveket ismert. 1937-es nevezetes könyvében Zsirai Miklós így fogalmazott már: „Bármilyen lesz azonban az antropológiának a finnugor népek faji viszonyaira vonatkozó végső megállapítása, a nyelvészet minden mástól függetlenül és kétségbevonhatatlan határozottsággal

eldöntötte már a maga nagy kérdését: megállapította a magyar és a finnugor nyelvek [...] rokon voltát” (Zsirai, 1937, 105.).

2. De miért olyan fontos az ősmagyar korra, különösen az elejére föltehető szavak vizsgálata? Egy hasonlat segít a válasz megfogalmazásában. A magyar nyelv hosszú története képzeletbeli folyamának túlparti hídfőjét a ma szemszögéből nézve az jelenti, amit az akkor még csak leendő magyarság magával hozott abból a finnugor nyelvű, egészen pontosan ugor közösségből, amelybe önállósulása folyamatának a megindulása előtt tartozott. (Azzal a feltételezéssel, hogy a magyarság nyelvváltással jutott volna nyelvéhez, azért nem foglalkozom, mert ezt még senki sem támasztotta alá meggyőzően, sőt nem is valószínűsítette hiteelt érdemlő módon.) Az innenső oldali hídfőnek a korai ómagyar kori magyar nyelvemlékeket tekintjük. Míg azonban a túlparti hídfő esetében tudományos következtetésekre, szórekonstrukciókra vagyunk utalva, az innenső hídfő már konkrét, dokumentálható adatokat jelent. S ami a két hídfő, tehát a magyar nyelv önállósulása és a honfoglalás között van, azt elsősorban az ősmagyar kor jövevényszavai mutatják. Rögzítsük a tényt: a jövevényszavak a szóban forgó kornak az egyedüli tényleges, közvetlen hírnökei. Kiegészítésül tegyük még hozzá, hogy a honfoglalás előtt a magyarba került jövevényszavak elsőpró többsége ótörök eredetű. Ezért játszanak kulcsszerepet az ótörök jövevényszavak az ősmagyar nyelvi kutatásokban. Természetes tehát, hogy a magyar nyelvtörténészek, etimológusok kitüntetett figyelmet szentelnek mind a finnugor előzmények, mind az ótörök hatás vizsgálatának.

3. Hol tart a kutatás napjainkban? Nos: abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a finnugor eredetű magyar szavakról részletes lexikográfiai feldolgozás áll rendelkezésünkre (két, Magyarországon megjelent etimológiai szótárnak köszönhetően [Lakó, 1967–1978; Rédei, 1986–1988]). Az ótörök jövevényszavakról pedig Ligeti Lajos összefoglaló munkája (1986) után egy kétkötetes magisztrális szintézis ad friss és szakszerű elemzést, korszerű tájékoztatást (Róna-Tas–Berta, 2011; a szintézis jelentőségét mutatja, hogy Zaicz Gábor véleménye szerint ez „a 21. század elejének legjelentősebb lexikológiai és nyelvtörténeti munkája” [Zaicz, 2016, 442.]). Megjegyzendő, hogy a magyar nyelv ótörök jövevényszavainak döntő többsége nyugati ótörök. Statisztikai adatokat is említve: a szóban forgó mű 384 nyugati ótörök jövevényszót dolgoz fel. Ha figyelmen kívül marad az 56 vitatott eredetű és a 38 csak lehetségesnek vélt etimológia, akkor is összesen 290 szó marad (Zaicz, 2016, 437.), s ez jól mutatja a nagyfokú nyugati ótörök hatást. Mivel mind a vonatkozó finnugor, mind pedig az ótörök esetében erősen szakspecifikus, tehát egy-egy nyelvtudományi ághoz (finnugrisztika és turkológia) kötődő etimológiai szintézisekről van szó, a finnugor és ótörök szempontú etimológiáknak egymásra vonatkoztatott kölcsönös kritikus vizsgálata nagyon

is kívánatos ezen a területen. Így derül ki ugyanis, hogy a finnugor eredetűnek gondolt szavak kiállják-e a turkológiai szempontú megközelítésnek, illetőleg az ótörök eredetűnek vagy nem finnugor eredetűnek magyarózottak a finnugor eredetűnek a próbáját. Ezért örvendetes az, hogy a magyar nyelv nyugati ótörök jövevényszavait vizsgálva a turkológus Róna-Tas András és Berta Árpád kritikai véleményt fogalmazott meg finnugor etimológiákról is, s hogy a finnugor nyelvész, Honti László görcső alá vette az uralisztikában uráli, finnugor és ugor koriként ismert azon magyar lexémák eredetmagyarozatait, amelyeknek az eddigi tudományos megítélése Róna-Tas Andrásból és Berta Árpádból kétségeket váltott ki. Megvizsgálta tehát azokat az etimológiákat, amelyeknek Róna-Tas András szerinti minősítése, történeti-etimológiai megítélése nincsen összhangban az ő finnugrisztikai ismereteivel (Honti, 2017). Joggal mondhatjuk, hogy a magas színvonalú magyarországi etimológiai kutatások hírnevét a vonatkozó turkológiai és finnugor munkák tovább öregbítik, s ez az ősmagyar korra vonatkozóan hatványozottan igaz.

4. Az etimológiák alapján nemcsak a magyar nyelv rokoni kapcsolatait lehetett földeríteni, nemcsak a magyar nyelv önállósodása kezdetének idejét lehetett valószínűsíteni (lásd a bevezető fejezetben), hanem meg lehetett határozni a magyarság „őshazájának”, tehát annak a szállásterületnek a hozzávetőleges helyét is, amely területen a magyar nyelv önállósodása bekövetkezett. A szaknyelvészek többségének egybehangzó véleménye szerint ez a terület nem az ugor nyelvű közösség szállásterületének közvetlen közelében, tehát az Urál hegységtől keletre, hanem attól délnyugatra, pontosabban a Dél-Uráltól nyugatra fekvő, tehát európai területen volt. Azaz a magyar nyelv európai nyelv. S ha azt a kérdést is fölteszük, hogy a magyar európai vagy azzá vált nyelv-e, akkor a válasz így hangzik: a magyar nyelv a legtöbb európai nyelvtől tipológiai értelemben valóban eltér ugyan, de mert nem áll egyedül e tekintetben, s mert nyelvtipológiai szempontból irreleváns az adott nyelv korai szállásterületének helye vagy mai helye, a magyar is európai nyelvnek tekintendő. A jövevényszó-kutatás kitűnő lehetőséget kínál továbbá annak megállapítására is, hogy a magyar nyelvű közösség a szóban forgó korban milyen más nyelvű népekkel érintkezett, s az érintkezés a nyelveken kívül milyen (tágon értelmezett) kulturális gazdagodással, változásokkal járt. Az említett okok miatt van az etimológiának az ősmagyar kor kutatásában kitüntetetten fontos szerepe.

IRODALOM

Honti L. (2017): *A magyar és a nyugati ótörök szóképzési kapcsolatairól*. (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 196) Budapest: Tinta Könyvkiadó

- Lakó Gy. (főszerk.) (1967–1978): *A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár* 1–3. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Ligeti L. (1986): *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Rédei K. (főszerk.) (1986–1988): *Uralisches etymologisches Wörterbuch* 1–2. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Róna-Tas A. – Berta Á. (2011): *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag
- Zaicz G. (2016): András Róna-Tas – †Árpád Berta, West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian. *Magyar Nyelv*, 112, 433–443. http://www.c3.hu/~magyarnyelv/16-4/ZaiczG_MNy16-4.pdf
- Zsirai M. (1937): *Finnugor rokonságunk*. Budapest: Akadémiai Kiadó